
OSMANLI DÖNEMİ İSTANBUL'U*

*Edhem ELDEM***

ÖZET

İstanbul konusunda tutarlı ve devamlı bir öykünün ortaya çıkamamasının arkasında yatan sorun metodolojik veya disiplinler olmaktan çok, mevcut kaynaklarda yaşanan bazı önemli darboğaz ve yetersizliklerle doğrudan ilişkilidir. Çoğu devlet tarafından üretilen kaynakların dışında kentin asıl temelini oluşturan günlük dinamiklerini yansıtacak nitelikteki verilerin çoğu elimize geçmemiş, henüz incelenmemiş veya -daha da kötüsü- hiçbir zaman üretilmemiş olduğundan, birçok spekülasyon çıkarmanın ötesine geçmek neredeyse olanaksız olmuştur. Devlet bürokrasisi ve çevrelerinin ürettiği belge ve bilgilerin ışığında oluşan İstanbul öykülerinin diğer bir özelliği ise, Osmanlı tarihi ile İstanbul tarihinin birbirine karıştırılması ve hatta özdeşleştirilmesi eğilimidir. Merkezî veya merkezîyetçi ilkeler üzerine kurulu bir düzenin -bu emellerini gerçekleştirmedeki başarısı tartışılabilir-, kalbi olarak gördüğü payitahtına bu tür bir anlam yüklemesi aslında kaçınılmazdır. Bu anlamda, Osmanlı Devleti için İstanbul, belirli bir güç ifadesinin odağını oluşturmakta ve dolayısıyla da "ideal" düzenin mümkün olduğu kadar muhafaza edilmesini gerektiren bir gösteri alanını tanımlamaktadır.

Anahtar Kelimeler; Osmanlı, Şehir, İstanbul, Fetih.

* Edhem Eldem, "Osmanlı Dönemi İstanbul'u", Afife Batur (derl.), *Dünya Kenti İstanbul. İstanbul - World City*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, pp. 131-153.

** Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü.

İstanbul kentini görsel ağırlıklı bir anlatıma tabi tutma ve dolayısıyla kentin tarihini sergileme projesi, beraberinde birçok zorluklar -hatta bir dereceye kadar olanaksızlıklar- getirmektedir. Daha geleneksel bir kent tanımı ve anlatımından hareketle oluşturulacak bir senaryo, konusunu esas olarak mekân ve mekân kullanımına bağlı tutarak buna kısmi de olsa bir çözüm getirebilirdi. Gerçekten de bir kentin değişim ve evrimini mimari dokusuyla izlemek, anıtsal diyebileceğimiz türden bazı yapıların konumu, biçimi, işlevleri, ortaya çıkmaları ve değişimleri belirli bir somut düzey üzerine oturtabilecek bir anlatımı mümkün kılabilir. Ama bir kentin dinamiğini, "total" bir anlatımını ve yaşamını ne dereceye kadar ifade edebilecekleri kuşkuludur. Önemli ipuçları verdiğini teslim etmekle birlikte, bu tür bir yaklaşımın ortaya çıkardığı iki önemli sakıncanın altını çizmek gerekir. Bir yandan gerçek yaşam ile bire bir ilişkileri olduğunu varsaymanın getirdiği basitleştirici veya indirgemeci eğilim, öte yandan ise, özellikle elimizdeki bilgi birikiminin getirdiği "anıtsal çarpıtmanın" sonucunda, kent yaşamının -genellikle elit/devlet ekseninde odaklaşan- ancak bir boyutunun belirgin olarak yansıması...

Bu sorun mimari ağırlıklı kent tarihine yöneltilen bir eleştiri olarak algılanmamalıdır. Çünkü İstanbul konusunda tutarlı ve devamlı bir öykünün ortaya çıkamamasının arkasında yatan sorun metodolojik veya disiplinler olmaktan çok, mevcut kaynaklarda yaşanan bazı önemli darboğaz ve yetersizliklerle doğrudan ilişkilidir. Çoğu devlet tarafından üretilen kaynakların dışında -anıtsal kalıntı olsun, yazılı belge olsun- kentin asıl temelini oluşturan günlük dinamiklerini yansıtacak nitelikteki verilerin çoğu elimize geçmemiş, henüz incelenmemiş veya -daha da kötüsü- hiçbir zaman üretilmemiş olduğundan, birçok spekülasyon çıkarmanın ötesine geçmek neredeyse olanaksız olmuştur. Devlet bürokrasisi ve çevrelerinin ürettiği belge ve bilgilerin ışığında oluşan İstanbul öykülerinin diğer bir özelliği ise, Osmanlı tarihi ile İstanbul tarihinin birbirine karıştırılması ve hatta özdeşleştirilmesi eğilimidir. Merkezî veya merkezîyetçi ilkeler üzerine kurulu bir düzenin -bu emellerini gerçekleştirmedeki başarısı tartışılarsun-, kalbi olarak gördüğü payitahtına (başkent) bu tür bir anlam yüklemesi aslında kaçınılmazdır. Bu anlamda, Osmanlı Devleti için İstanbul, belirli bir güç ifadesinin odağını oluşturmakta ve dolayısıyla da "ideal" düzenin mümkün olduğu kadar muhafaza edilmesini gerektiren bir gösteri alanını tanımlamaktadır. Bunun sonucunda, kent bir kez daha devlet bakışının ve algılayı-

şının doğurduğu bir çarpıtmayla, ideal bir model halini almakta ve gerçeklerle ilişkisi büyük ölçüde kaybolmaya yüz tutmaktadır.

Devlet merkezli bu kaynaklara bazen alternatif olarak gösterilen gezgin notları ve seyahatnameler, farklı bir bakış açısı getirmekle birlikte, aslında kendilerine has bazı yanlı yaklaşımları içerdiklerinden dolayı ne dereceye kadar güvenilir oldukları tartışma götürür bir konudur. Bu tür kaynakların en temel özellikleri, farklı -veya en azından kendini farklı gören- bir kültür tarafından gene o kültür için yazılmış olmalarıdır. Batılı gezginlerin dikkate değer buldukları ve okurlarına aktarmayı üstlendikleri öğeler genellikle bilinçsiz de olsa bir egzotizm kaygısına veya beklentisine cevap verecek nitelikte olanlardır. Bunlar ise -oryantalizm geleneğinde gittikçe perçinleşen bir biçimde- kentin ve insanların "başkalaştırılmasına" yol açmaktadır. En iyi niyetli gezginin bile yerel halk ile doğrudan ilişki kurmakta karşılaştığı zorluklar nedeniyle, çoğunlukla kendinden önce gelenlerin ve yerleşik bazı aracı kesimlerin aktardıklarından sıyrılarak kente "yeni" bir gözle bakması son derecede zorlaşmaktadır. Bunun sonucunda ortaya çıkan tablo, gittikçe stereotipik bir hal alan oryantalist fresklerin ötesine ender olarak geçebilmektedir. Dönemin gravürlerinde de gözlenen türden bir tekerrürle, yabancı kalemlerden İstanbul tasvirleri, saray, Aya-sofya, Bedesten, birkaç cami, liman ve tersane, sokak köpekleri, kahvehaneler gibi bazı vazgeçilmez unsurların üzerine inşa edilen "aynı tema üzerine çeşitlemeler"i çağrıştırmaktadır.

Kaynakların bu tür çarpıtmalarından payını alan başlıca iki boyut zaman ve insandır. Kronolojik bir anlatım söz konusu olduğu anda ortaya, aşılması güç bir engel çıkmaktadır. Anıtsal mimarinin bellibaşlı nirengi noktaları, Osmanlı Devleti'nin kendi tarihsel dönüm noktaları ve kenti doğrudan etkileyen felaketler -yangınlar, depremler ve veba salgınları- bir yana bırakılırsa, elde İstanbul'un tarihsel sürecini belirleyecek ve dönemlendirecek pek az bilgi kalmaktadır. Bir bakıma, II. Mehmed'in kenti fethedip (1453) şenlendirmesi ile Tanzimat Fermanı'nı (1839) izleyen Batılılaşma hareketinin arasındaki dönem büyük ölçüde durağan ve zamansız bir izlenim bırakmaktadır. En kökten oryantalistlerin bile hayal edemeyecekleri bu "statik Doğu toplumu ve kenti" imajının gerçekleri ne kadar yansıttığı ise önümüzdeki en önemli sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bir yandan kapitalizm öncesi toplumlarda -Batı-Doğu ayrımı olmaksızın- değişimin istisna, durağanlığın ise kural olduğunu kabul etmekle birlikte, yaklaşık dört asırlık bir süreyi farklılık gözetmeden algılayanın da

olanaksız olduğunu kabul etmek gerekir. Sorunun, bir yandan, çoğunlukla değişimin belgelenmeyecek derecede tedrici olmasından ve dolayısıyla kesin dönüm noktalarıyla işaretlenememesinden kaynaklandığı açıktır; ama bunun da ötesinde, devlet olsun, Batılı gezginler olsun, çoğu kaynağın ihmaline ve ilgisizliğine uğrayan zaman boyutunun belge yok-sulluğu daha da önem kazanmaktadır. Devletin doğasından kaynaklanan bir tutuculuk ve değişime karşı koyma dürtüsü, özellikle kendini "ebed-müddet" olarak görmek isteyen ve tanımlayan Osmanlı Devleti'nin söyleminde, aldatıcı -ama o derecede de devleti rahatlatıcı- bir durağanlık duygusunu pekiştirmektedir. Benzer biçimde, Batılı gezginlerin kalemin-den çıkan tasvirlerde de çoğunlukla kendi kültürel ortamlarından farklı olarak görmek istedikleri bir oryantal atalet ve "zamansızlık" kavramı satır aralarından okunmaktadır. Bu kaynakların aktardıkları İstanbullu insan, Fetih'ten Tanzimat'a kadar değişmeyen, değiştiğinde de genellikle dış etkenlere tepkiyle -neredeyse kendi doğasına karşı olarak- değişen bir karikatür haline dönüşmektedir. Çoğu seyahatnameyi tarihlendirebilecek olan öğeler esas olarak anlatımın dışındaki öğelerdir: kitabın basım tarihi, kullanılan dil, dönemin politik ve diplomatik olayları ve bazı ileri gelenlerin adları çıkartılacak olsa, 16. yüzyılda yazılmış bir seyahatnameyi 18. yüzyıldakilerden ayırmak çoğu zaman güçtür.

İnsan boyutu ise aynı ilgisizliğin kurbanı olarak çoğu kaynakta en iyi ihtimalle ikinci plana itilmiş bir konumdadır. Devletin ağzında ibadullah'dan ehl-i fesâd'a kadar uzanan bir "torba-terim" yelpazesinde toplanan insanlar, daha belirgin bir kimliği yalnızca belirli ve meşru bir cemaat veya ta'ife içinde kazanabilmekte, gerçek ve bireysel kişiliklerini ise ancak kitleden sıyrılarak -genellikle askerî kesim içinde-olağandışı bir rol oynadıklarında kazanabilmektedirler. Yabancı gözlemciler ise, belki daha da karikatürize ederek, aldatıcı etnik çağrışımlarla yüklü - Turcs, Grecs, Armeniens, Juifs... - bir terminolojinin içine hapsedtikleri insanları indirgemeci bir antropolojik yaklaşımla tarif etmekte ve okurlarının zaten oluşmuş beklentilerine son derecede uygun (stereo) tipler sunmaktadırlar. Bu beşeri magma ve kaostan bireyi kurtarabilmek -kabul etmek gerekir ki- bugüne kadar pek mümkün olamamıştır. Son yıllarda başlamış olan ve - İstanbul açısından ne yazık ki- daha çok taşra kentlerini kapsayan şer'î mahkeme sicillerine dayanan araştırmaların, bu belirsizliği bir dereceye kadar azaltacağını düşünmek mümkündür. Ama bu belgelerdeki bilgilerin

kadı ve kâtibi tarafından sonradan belli standartlar içinde kaleme alınmış olması gene bireyin ifade gücünü kısıtlayacak nitelikte bir olgudur.

Bütün bu kısıtlama ve çarpıtmaların neticesinde ortaya çıkan başlıca sonuç, tek bir İstanbul'dan söz etmenin olanaksızlığıdır. Bu konudaki en belirgin ayırım ise kuşkusuz "egemen" İstanbul ile "sıradan" İstanbul arasında yer almaktadır. Bir yandan mekân kullanımı, kaynaklara ulaşım olanakları ve güç ifadesinin araçlarına egemen olan saray ve çevresi, ekonomik güç odakları kente en kalıcı ve farklılaşmış izlerini bırakırken, öte yandan edilgen bir biçimde kenti yaşayan ve mahalle içinde kapalı kalmış bir kitle, tarihin kayıtlarına ancak ucundan veya toplu olarak girebilmiştir. Bu iki dünya arasındaki farklılık yalnızca bir yanılmadan ibaret değildir. Buzdağının tepesi, zengin ve güçlü İstanbul, diğer İstanbul'dan gerçekten de daha dinamik, daha değişken, daha "kişilikli"dir. Bunu nedenini ise sosyo-ekonomik farklılaşma ve maddi olanaklar arasındaki uçurumun ötesinde, İstanbul'un en temel işlevi olan siyasi rolünde ve payitahtlık sıfatında aramak gerekir. Çünkü bu kent, devletin var olmasıyla son derecede yakın bir ilişkide yaşamakta, hatta kendi hayatiyetini bile birçok açıdan devletten almaktadır. Mutlakiyet Avrupa'sının kurduğu veya geliştirdiği birçok başkent gibi İstanbul, büyük ölçüde devletin yaratmış olduğu bir kent niteliğindedir. 1453'te Konstantinopolis'in fethinin ertesinde, Fatih Sultan Mehmed'in kenti imar ve sürgün yoluyla ihya ve şenlendirme çalışmaları bunun ilk adımını oluşturmuştur. Amacı maddi ve sembolik olarak devletin varlık ve teşkilâtının yükünü çekebilecek bir kenti yeniden kurmak, hatta bir bakıma kurgulamaktı. Bu tarihten başlayarak Osmanlı İstanbul'u, devletin gücünü simgeleyecek ve taşıyacak bir nitelik kazancak, bunun sonucunda da öteki kentlerden çok farklı bir dinamîğe sahip olacaktı. Bu dinamîğin başlıca özelliği ise tüketimin üretime baskın olduğu bir paraziter yapıda odaklaşacaktı. Ticaret açısından stratejik konumundan beklenebileceğinin tam tersine, İstanbul'un akıbeti hiçbir biçimde Amsterdam veya Londra gibi liman kentlerininkini izlemeyecekti. Dev bir mide gibi Osmanlı topraklarından ve ötesinden gelen malları yutacak ama karşılığında hemen hemen hiçbir şey vermeyecekti. Tek yönlü bir antrepo gibi çalışan kente gelen bütün emtia ve zenginlikler sarayın, ordunun, bürokrasinin ve nihayet ahalinin ihtiyaçlarını gidermek üzere depolanıp tüketim ağlarına sevkedildikten sonra, karşılığında üretilecek ve ihraç edilecek tek bir şey kalıyordu: iktidar...

Serginin "Klasik" Osmanlı bölümü de bu ana eksen çevresinde kurgulanmıştır. Çok geleneksel de olsa pratik bir metafordan hareketle kent bir vücuda benzetilirse, liman/ağız'ın beslediği ve saray/beyin'in yönetip yönlendirdiği (veya yönetip yönlendirmeye çalıştığı) bir kent/bünye ve bunları birbirine bağlayan temel olgular -para, iâşe, altyapı, hizmetler, törenler- anlatımın temelini oluşturmaktadır. Kronolojik olmaktan çok işlevsel bir kurguyu izleyerek amaçlanan, kentin temel dengelerini -ve dengesizliklerini-, bellibaşlı katmanlarını ortaya koyabilecek, aynı anda da dönemin gerçeklerini ve ideolojik boyutlarını yansıtabilecek sentetik bir anlatımdır.

Liman bu anlamda sarayla birlikte kentin en yaşamsal noktalarından birini oluşturmaktadır. Dünyanın en rahat, geniş ve güvenli limanlarından biri olarak tarif edilen Haliç, gerçekten de İstanbul'un ayakta durmasını sağlayan başlıca unsur olarak göze çarpmaktadır. Bir yandan kentin ticaret ve iâşesinin büyük bölümü buraya akmakta, öte yandan ise Tersane'de -ve kısmen de Tophane'de- kümelenen devletin askerî yapı ve endüstrisinin önemli işlevlerini yerine getirmektedir. Liman, kuşkusuz kentin en canlı ve kozmopolit bölgelerinin başına gelmektedir. Osmanlı topraklarının ve Avrupa'nın her yanından gelen mal, insan, dil ve kültürlerin karıştığı, binlerce kayık ve peremenin iki yaka arasında mekik dokuduğu bu merkezden itibaren mal ve kaynak dağıtımını tedrici olarak kenti beslemeye başlamaktadır. Eminönü ile Çemberlitaş arasındaki ticaret yapıları -sahil boyunca sıralanan kapanlar, Mahmutpaşa ve Mercan'daki hanlar ve Fatih'in ilk canlandırma girişimlerinden olan Bedesten- bu dağıtım ağının ilk ve vazgeçilmez aşaması olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bölgede yoğunlaşan mal, emek ve sermaye pazarı, pazarlar ve perakende ticaret yoluyla kentin diğer bölgelerine yayılan bir dağıtım şebekesiyle en küçük tüketiciye kadar ulaşacaktır.

Fatih'in payitaht kurgulamasının diğer önemli ögesi olan Saray ise, Beyazıt'taki Eski Saray'da ve Bizans akropolisinin yerinde birkaç yıl sonra inşa edilmeye başlanan Yeni Saray'da (Topkapı Sarayı) odaklanmış, kentin genel denge ve dinamiğinde başat bir rol oynamaya başlamıştır. Saray, dar anlamda hükümdarın ikametgâhını tanımlamakla birlikte, aslında birçok boyutu içeren çok karmaşık bir kurumlar yumağı oluşturmaktaydı. Üçüncü Avlu'dan başlayarak gittikçe genişleyen bu kurumsal ağ, devletin askerî, idarî, malî, dinî/ideolojik ve temsili/sembolik yapılanmasının kente yansıtıldığı başlıca mekânları kapsayan ve kentin dokusuna teğellenmiş bir üstyapıyı oluşturmaktaydı. Bu anlamda -her biri devletin başka bir

temsil boyutuna denk düşen- Atmeydanı ve çevresinde askerî kesime ait konak ve saraylar, Eski ve Yeni Odalar olarak bilinen Yeniçeri kışlaları, kentin birçok yerine dağılmış olan askerî talim ve üretim merkezleri -Okmeydanı, Tophane, Tersane, Baruthane, Tüfenghane vb.. Simkeşhane ve Darphane gibi yapılar, Osmanlı başkentinin İslami meşruiyet kurgusunun temel taşlarından biri olan Eyüp Camisi ve Külliyesi, kentin bellibaşlı yerlerine konumlandırılan selâtin camileri, onlara bağlı külliyeler ve devlet ile hanedanın gücünün törensel ifadesini taşıyan Saray-Eyüp güzergâhı ve üzerinde bulunan -başta cami ve türbeler olmak üzere- anıtlar, İstanbul'un topografyasını belirleyen mihenk taşları olarak ortaya çıkmaktaydı. Mimarlıkta ve anıtsal boyutlarda bu kadar belirgin biçimde beliren devlet varlığının sosyal ve ekonomik boyutları da son derecede önemliydi. Saray ve çevresi, sanat, zanaat, inşaat, hizmet, finans sektörleriyle doğrudan ilişkili, onlardan sürekli taleplerde bulunduğu kadar, onları ayakta tutan bir işveren ve tüketici konumundaydı. Tersane işçileri ve kalafatçı, yelkenci, kürekçi taifelerinden çukacı esnafına kadar, Valide Hanı'nda yoğunlaşan sarraflardan kentin et ihtiyacını karşılayan celebkeşan'a kadar nüfusun büyük bir kısmı kendini, doğrudan olmasa da, şu ya da bu şekilde devletin yarattığı veya yönlendirdiği arz ve talep dengelerinin içinde buluyordu.

Ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu zengin ve gösterişli dünyanın arkasında yatan, çok daha az bilinen ama nicelik olarak kentin nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan tamamen farklı bir dünya vardı. Limanın, Atmeydanı'nın veya hanlar bölgesinin karışıklık ve kalabalıklığından çıkıldığında kent bambaşka bir havaya bürünüyordu. Dönemin bazı gravürlerinin sergilediği, birçok gezginin üstünkörü de olsa tarif ettikleri dar ve sessiz sokaklar, birbirine benzeyen ve dış dünyaya kapalı ahşap evler, تنها sokaklarda dolaşan tek tük insanlar, kentin genel görünüşüyle çelişmekteydi. Kentin bu bölümüne egemen olan içe kapanıklık, ifadesini mahalle yapılanmasında buluyordu. Camisi veya mescidi (ya da kilisesi veya sinagogu), çeşmesi, hamamı, temel gıda ve ev ihtiyaçlarını karşılayan küçük dükkânlarıyla, seyyar satıcılarıyla mahalle, kendi içine kapalı, homojen ve büyük ölçüde kendi kendine yeterli bir dünyayı temsil etmekteydi. Sakinlerinin birbirini tanıdığı, birbirine kefil olup denetledikleri, kentin öteki bölümleriyle ancak sınırlı ilişkilerle bağlı olan bu mahallelerin her biri daha genel bir kent bütünleşmesine engel veya en azından alternatif oluşturmaktaydı. İstanbul'un etnik çoğulculuğu da bu yolla bir etnik çoğulluğa indirgenmiş oluyordu. Her ne kadar toplam nüfus içinde

birçok etnik ve dinsel grup karışmış durumdaysa da, bunların çoğu, Fatih'in şenlendirmesinden başlayarak devletin de özendirmesiyle, mahalle içinde örgütlenerek, birbirlerine karışmadan ve hatta aralarındaki ilişkiyi en aza indirerek birarada yaşamayı seçmiş görünüyorlardı. Bu anlamda mekânda hareket yeteneği, herşeyden önce sosyal statü ve sosyo-ekonomik konumla doğrudan ilişkiliydi. Üst sınıf, askerî kesime ait olusunun veya ticarî etkinliğinin gereği ve olanaklarıyla kent içinde ve dışında yüksek bir hareketliliğe sahip olurken, daha alt tabakaların yaşamı - bazı kural dışı durumlar bir yana bırakılırsa- mahalle yapısının sınırları içinde sıkışıp kalmaktaydı.

Bu durum, devletin toplumsal kurgulamalarıyla da büyük ölçüde çakışmaktaydı. Bireyi grup/cemaat içinde denetlemenin sağlayacağı rahatlığı fark etmiş olan Osmanlı Devleti, bu tür bir yapıyı yaygınlaştırmak için elinden geleni yapmaktaydı. Mahalle, bu politikanın mekâna uygulanmış boyutunu teşkil ederken, aynı yaklaşımın mekândan bağımsız olarak geliştirilen en iyi örneğini de esnaf örgütü oluşturmaktaydı. Üretim ve dağıtım sektörlerinde çalışan herkesin ister istemez bir loncaya bağlı olması ve dolayısıyla ticarî/sınaî faaliyetini bu çerçeve içinde gerçekleştirmesi gerekmektedir. Üyelerine sağladığı emniyet, dayanışma ve rekabetten korunmanın ötesinde, bu yapılanmanın getirdiği -devlet açısından- en büyük yarar, nüfusun büyük bir kesiminin lonca içi denetleme ve ortak sorumluluk yoluyla daha kolay yönetilebilmesi ve denetlenebilmesiydi. Bu anlamda, İstanbul halkının büyük çoğunluğu özel yaşamında aile, mahalle ve cemaatin getirdiği denetim mekanizmalarıyla belirli bir kalıba oturtulurken, kamu alanında ve ekonomik yaşamında da devlet ve loncaların idarî denetlemesi altına girmektedir.

Devlet ile halkın mekândaki en temel etkileşim alanını ise kentteki imar hareketleri oluşturuyordu. Toplumsal kurgu ve ideolojisini uygulayabilmek için devlet, belirli bir kent altyapısının oluşturulması ve geliştirilmesi için harekete geçmek zorundaydı. Özellikle iaşeci ve adil niteliğini ideolojik söyleminin temel iddiaları haline getirmiş olan Osmanlı Devleti, bu özelliğini doğrulamak için halkın en vazgeçilmez ihtiyaçlarını karşılamak ve tebaasına şart koştuğu bağlılığın karşılığını asgari bir emniyet ve adalet sağlayarak vermek zorunluluğunu hissetmekteydi. Osmanlı kentlerinde ve özellikle payitaht İstanbul'da uygulanan "şehircilik" anlayışı da bu temel ilkelere dayalı olarak geliştirilmişti. Kente sürekli mal akışının sağlanmasından başlayarak, bu malların kent içindeki dağıtımını ve pazarların -

özellikle fiyatlandırma açısından- denetlenmesi, en genel anlamda güvenin sağlanması ve kadılık aracılığıyla elden geldiğince yaygın bir yargı sisteminin oturtulmasına kadar her türlü denetim ve hizmet, bu anlayışın idarî yansımasını vermektedir. Mekânda ise, bu ilkeleri hayata geçirecek yapıların oluşturulması gerekmektedir. Fetih'ten başlayarak ve özellikle 16. yüzyılda büyük yatırımlara yol açan su temin ve dağıtım şebekesinin inşası bunların en belirgin örneklerindendi. Su kaynakları zaten kısıtlı olan kente bu yaşamsal maddenin getirilip mahrumiyet yaratmayacak biçimde halka sunulması, devletin imajı açısından bu yatırımları meşru kılacak derecede önemliydi. Bunun sonucunda, su havzalarının keşfi, bent ve kemerlerin yapılması, su terazileri ve maksemeler yoluyla şebekenin kente yayılması ve kullanıcıya doğrudan hizmet veren çeşme, sebül ve hamamların inşası, devletin, askerî yatırımlarından sonra kaynaklarını en yoğun kullandığı alan olarak ortaya çıkmaktaydı. Daha az yaygınlık ve devamlılık göstermekle birlikte, başlıca camilerin vazgeçilmez uzantısı külliyeler de aynı anlayışın bir gereği olarak, halkın eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi hizmetlerden kısmen de olsa yararlanabilmesi için oluşturulan yapılarıydı. Nihayet, idarî ve maddi yaşamın da ötesinde, devletin halkla bilinçli olarak ilişki kurmaya çalıştığı bir başka boyut da sembolik düzeydeydi. Biat (bağlılık yemini), cülus (tahta oturma), kılıç kuşanma, cenaze, surre (hac) alay ve törenleri gibi devletin kendi meşruiyet ifadeleri, aynı zamanda yönetici sınıf ile halkı somut biçimde biraraya getiren birer olanağa dönüştürülebiliyordu. Devletin modernizasyon süreci içinde giderek artan bir standartlaştırmaya uğrayan bu törensellik, zaman içinde karşılıklı bir etkileşim alanını oluşturmaya başlamıştı. Cülus, sünnet, doğum, zafer gibi olayların halka yönelik şenliklere, sûrlara (padişahın çocuklarının sünnet ya da düğün kutlamaları), donanmalara dönüşmesi, halkın devlete olan bağlılığının ifadesine, sınanmasına ve hatta bazen de reddine olanak tanımakta ve bu anlamda, kent parçalanmış yapısının, bu tür özel zamanlarda, zoraki ve güdümlü bir biçimde de olsa kısa süreli bütünleşmesine olanak tanımaktaydı. Kent halkının en çok bu tür şenliklerde, veya tam tersine isyanlarda kaynaşması ve hareketlenmesi söz konusu sürecin en açık örneğidir.

Klasik Dönemle özdeşleştirilen bu dengelerin belirgin biçimde değişmeye başlaması 18. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Genellikle Lale Devri'nden (1718-1730) başlayarak devlet ve "ilerici" bir elit kesimi tarafından kurgulanan ve Tanzimat'la birlikte bilinçli bir programa dönüşen bir süreç ola-

rak algılanan bu olgunun aslında, Batılılaşma hareketiyle ne derece ilişkilendirilebileceği tartışma götürür bir noktadır. Çoğunlukla 19. yüzyıl gerçeklerinden geriye dönerek bakma eğiliminden kaynaklanan bu bakış açısının başlıca sakıncası belirli bir kurguyu geriye dönük inşa etmesi ve ortaya çıkan sürecin iç dinamiklerden çok dış etkenlere bağlanması olarak özetlenebilir.

18. yüzyıldaki değişimin her ne kadar yönetsel, yapısal, toplumsal ve hatta mimari boyutlarında Batı etkisi veya ilhamı bulmak mümkünse de, sürecin bütününe bu boyuta indirgenmesi "tehlikeli" -ve edilgen Doğu toplumu imajıyla bağdaşan- bazı unsurlar içermektedir. Oysa, bu dönemde İstanbul kenti çapında önemli bazı değişikliklerin -biçim olarak Batı etkisi içermekle birlikte- özünde önemli içsel dinamikler içerdiğini söylemek mümkündür. Bu dinamiklerin başlıca ikisi, devlet ve elit kesiminden kaynaklanan bir değişim sürecine işaret etmektedir. Mekân ile doğrudan ilişkili bu iki olgu, bir yandan saray ve çevresinin belirli bir genişleme ve zenginleşme süreci sonucunda geleneksel merkezden dışarıya doğru yayılmaya başlaması, diğeri ise, devletin özellikle askerî yapısının benzer bir hareketlilik ile kentin yeni kesimlerini fethedercesine, bazı yeni kullanım ve yerleşim eksenlerinin belirmeye başlamasıdır. Bu anlamda, saray çevresinde gözlemlenen adım adım aristokratikleşme ve Haliç ile Boğaz boyunca gittikçe artan sayıda beliren saray, kasır, köşk ve yalılar, buna paralel olarak da ordudaki yeni gereksinim ve yapılanmalara cevap vermek üzere kuzeye doğru ve Anadolu yakasında kurulmaya başlayan kışlalar, kentin yüzyıllar boyunca süregelen sınırlarının genişlemeye başladığının ilk işaretleriydi. Ancak bu iki boyutun ötesinde bir genişleme daha ortaya çıkmaktaydı ki, uzun vadede çok daha kalıcı değişimlere yol açabilecekti. Bu da, Galata'dan başlayarak Beyoğlu sınırlarına doğru hissedilen yayılma ve böylece, bir yüzyıl kadar sonra oluşacak alternatif kent merkezinin ilk nüvesinin ortaya çıkmasıydı.

Bu nüvenin en belirgin ivmesi sefaretlerden ve dolayısıyla giderek artan Batı nüfuzunun mekâna yansımından kaynaklanıyorduydu da, bu "dış" etkenin sürecin tümünü açıklamaya yeterli olmadığı düşünülebilir. Gerçekten de, Haliç'in kuzey yakasında gözlemlenen gelişmenin altında yatan içsel bir toplumsal gücün varlığı reddedilemez. Batı etkisi, ancak 18. yüzyılda gayri Müslim ellerde birikmeye başlayan sermayenin yavaş yavaş bir yerli burjuvazi tanımına uyabilecek türden yeni bir kesimin oluşumuna yol açması ve bu kesimin kendine güvenli bir ortam yaratma ça-

balalarıyla birlikte ele alındığında daha anlamlı olmaktadır. Sefaretleri iten ve onlar tarafından çekilen bu kesim, değişen siyasal gerçeklerin ışığında devlet ve toplumla olan ilişkilerini yeni bir dengeye oturtmanın ve daha özerk bir hale getirmenin yolunu, siyasi olduğu kadar mekânsal olarak da merkezden kopmakta bulmuşlardı. Belki de ilk kez olarak, Osmanlı askerî sınıfının dışında bir kesim, gittikçe netleşen bir biçimde devletin dayattığı modelin dışına çıkmayı başarıyordu. Henüz marjinal düzeyde kalan bu kopma, 19. yüzyılın kökten değişikliklerinin etkisiyle, kentin bütün dengesini alt-üst edecek yeni bir yapılanmayı getirecekti. Merkezsiz veya çok merkezli bir İstanbul'un ilk belirtileri bu sürecin sonunda ortaya çıkmaya başlamıştı. ▽

BİBLİYOGRAFYA

T. Allow, *Constantinople ancienne et moderne*, Paris, tarihsiz.

_____, *The polyorama of Constantinople, the Bosphorus and Dardanelles*, London, 1850.

A. R. Altınay, *Eski İstanbul (1553-1839)*, İstanbul, 1931.

_____, *Hicrî on birinci asırda İstanbul hayatı (1000-1100)*, İstanbul, 1931.

_____, *Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı (1100-1200)*, İstanbul, 1930.

_____, *Hicrî on üçüncü asırda İstanbul hayatı (1200-1255)*, İstanbul, 1932.

Kont Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826*, Paris, 1828.

_____, *Voyage à l'embouchure de la Mer Noire ou Essai sur le Bosphore*, Paris, 1818.

C. E. Arseven, *Constantinople de Byzance à Stambuoul*, Paris, 1909-

_____, *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul, H. 1329 (1913).

L. d'Arvieux, *Mémoires du Chevalier d'Arvieux envoyé extraordinaire du Roi à la Porte*, yay. haz. J.-B. Labat, Paris, 1735.

H. H. Ayvansarayi, *Hadikat-ül cevami*, İstanbul, H. 1281 (1865).

_____, *Mecmua-i tevarih*, İstanbul, 1985.

- E. H. Ayverdi, *Fatih devri sonlarında İstanbul mahalleleri, şehrin iskâm ve nüfusu*, Ankara, 1958.
- N. Barbaro, *Giornale dell'assedio di Constantinopoli*, Viyana, 1856.
- Barbie Du Bocage, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'après les dessins de M. Melling*, Brüksel, 1826.
- Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, Ankara, 1972.
- Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi, *İstanbul vakıfları tahrîr defteri 953 (1546) tarihli*, İstanbul, 1970.
- H. A. Barker, *A series of eight views forming a panorama of the celebrated city of Constantinople and its environs taken of the town of Galata*, Londra, 1813.
- L. Bassano, *I costumi particolari de la vita de Turchi, descritti da M. Luigi da Zara*, [Roma], 1545.
- M. Baudier, *Histoire générale du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur Emperetur des Turcs, où se voit l'image de la grandeur Ottomane*, Paris, 1624.
- H. de Beauvau, *Relation journalière du voyage en Levant fait et décrit par haut et puissant seigneur Henry de Beauvau, baron dudict lieu*, Toulouse, 1608.
- A. Belin, *Histoire de l'église latine de Constantinople*, Paris, 1872.
- _____, *Histoire de la latinité de Constantinople*, Paris, 1894.
- P. Belon, *Les observations de plusieurs singulartés et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays étrangers*, Paris, 1554.
- P Bergeron, *Les voyages fameux du Sieur Vincent le Blanc, marseillais, aux quate parties du monde*, Paris, 1649.
- T. Bertele, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Constantinopoli e le sue antiche memorie*, Bologna, 1932.
- Bonneval, *Mémoires du comte de Bonneval et Nouveaux mémoires de Bonneval... contenant ce qui lui est arrivé de plus remarquable durant son séjour en Turquie*, La Haye, 1737-1738.

E. Eldem: *Osmanlı Dönemi İstanbul'u*

- A. Boppe, *Les peintres du Bosphore au dix-huitième siècle*, Paris, 1911.
- J. Boscowich, *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne*, Lozan, 1772.
- Boullaye-Le-Gouz, *Les voyages et observations du sieur de la Boullaye-le-Gouz*, Paris, 1653. Brèves, *Relation des voyages de Monsieur de Brèves, faits en Hiérusalem, Terre Sainte, Egyte, Afrique...*, Paris, 1630.
- C. de Bruyn, *Reizen van Cornelis de Bruyn door de Vermaardste Deelen van Klein Asia de Eylanden, Scio, Rhodos, Cyprus, Meteline, Stancbiote*, Delft, 1698.
- O. G. Busbecq, *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augiero Gisleenio Busbequio*, Anvers, 1582.
- B. Calvert, *A tour to the East in the years 1763 ve 1764 with remarks on the city of Constantinople and the Turks*, Londra, 1767.
- C. C. de Carbognano, *Descrizione topografica delle stato presente di Constantinopoli*, Bassano, 1794.
- A. L. Castellan, *Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople*, Paris, 1811.
_____, *Moeurs, usages, constumes des Othomants et abrege de leur bistoire*, Paris, 1812.
- K. Çeçen, *Halkalı Suları*, İstanbul, 1991.
_____, *İstanbul'da Osmanlı devrindeki su tesisleri*, İstanbul, 1984.
- R. Chandler, *Voyages dans l'Asie Mineure et en Grèce... en 1764, 1765 et 1766...*, Paris, 1806.
- L. de Chenier, *Révolutions de l'Empire Ottoman*, Paris, 1789.
- J. Chesneau, *Le voyade de Monsieur dAramon, ambassadeur pour le Roy en Levant escript par noble homme jean Chesneau, l'un des secrétaires dudict ambassadeur*, yay. haz. Ch. Scheffer, Paris, 1887.
- Choiseul-Gouffter, *Voyage pittoresau de la Grèce*, Paris, 1822.
- Collier, *Journal du voyage de M. Collier, resident à la Porte*, Paris, 1672.
- E. Craven, *A journey through the Crimea to Constantinople*, Londra, 1789.
- Kont D'Osseville, *Un voyage officel à Constantinople en 1721*, tarihsiz.

- J. Dallaway, *Constantinople ancienne et moderne, et description des cites et isles de l'Archipel et de la Troade*, Paris, 1799
- E. Dallegio D'Alessio (yay. haz.), *Relatione dello stato presente della Christianità di Pera e Constantinopoli obediente al Sommo Pontefico Romano*, İstanbul, 1925.
- H. Dernschwamm, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, yay. haz. F. Babinger, Münih-Leipzig, 1923.
- Deshayes de Courmestin, *Voyage du Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621 par le Sieur Deshayes de Courmestin*, Paris, 1624.
- W. Dillich, *Eigendliche kutze Beschreibung und Abris der Weltbrühmten, Kayserlichen Stadt Konstantinopel*, Cassel, 1606.
- Du Loir, *Les voyages du sieur Du Loir*, Paris, 1654.
- Edhem Pacha, *L'architecture Ottomane*, Constantinople, 1873.
- S. H. Eldem, *Boğaziçi Anıları*, İstanbul, 1979.
- S. H. Eldem and E Akozan, *Topkapı Sarayı: Bir Mimarî Araştırma*, İstanbul 1982.
- O. N. Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, İstanbul, 1938.
- _____, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul, 1914-1922.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1314 H. (.1898).
- Explication de cent estampes qui représentent différentes nations du Levant avec nouvelles estampes de cérémouies turques qui ont aussi leurs explications*, Paris, 1715.
- J.-C. Flachat, *Observations sur le comerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des indes orientales*, Lyon, 1766.
- P. du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye*, Paris, 1897.
- G. J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constautinople*, Paris, 1681.
- J. Griffths, *Nouveau voyage dans la Turquie d'Europe et d'Asie et en Arabie*, Paris, 1812.

E. Eldem: *Osmanlı Dönemi İstanbul'u*

- M. Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire, et politique, avec un abrégé de l'Histoire Ottomane*, Paris, 1746.
- C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1907.
- J. von Hammer-Purgstall, *Constantinopolis und der Bosporos, Pesth*, 1822.
- D. Hierosolimitano, *Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyage de l'ambassadeur de la Porte ottomane et de son séjour à la Cour de France*, Paris, 1721.
- _____, *Relationi della Gran Città di Costantinopoli [...]*, 1611.
- J. C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, London, undated.
- W. Dillich, *Eigentliche kurtze Beschreibung und Abris der Weltbrühtem Kayserlichen Stadt Konstantinopel*, Cassel, 1606.
- P. Ğ. İnciciyan, *XVIII. asırda İstanbul*, İstanbul, 1976.
- _____, *Description du Bosphore*, Paris, 1813.
- R. P. Jehannot, *Voyage à Constantinople pour le rachat des captifs*, Paris, 1732.
- J. M. Jouannin ve J. van Gaver, *Turaie*, Paris, Firmin Didot, 1853.
- A. de Juchereau, *Révolutions de Constantinople de 1807 et 1808*, Paris, 1819.
- R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1960-1974.
- E. Ç. Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi. XVII. asırda İstanbul*, İstanbul, 1952.
- Le Hay, *Recueil de cent estampes représentant différentes nations du Levant, gravées sur les tableaux peints d'après nature, en 1707 et 1708, par les ordres de M. de Ferriol, ambassadeur du Roi à la Porte, et mis au jour en 1712 et 1713 par les soins de M. le Hay*, Paris, 1714.
- J. B. Lechevallier, *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin*, Paris, 1800.
- B. Lewis, *İstanbul and the civilization of the Ottoman Empire*, Noman, 1963-
- P. Lucas, *Voyage du sieur Paul Lucas, fait en 1714 etc. par ordre de Louis XIV dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Egypte etc*, Amsterdam, 1720.

- C. Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, London, 1829.
- P. Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*, London, 1996.
- R. Mantran, *Histoire d'Istanbul*, Paris, 1996.
- _____, *Istanbul dans la seconde moitié du XVII e siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, 1962.
- _____, *La vie quotidienne à Istanbul au temps de Soliman le Magnifique*, Paris, 1965.
- Marsigli, *Osservazioni intorno al Bosforo Tracio*, Roma, tarihsiz.
- Martin, *Voyage à Constantinople, fait à l'occasion de l'ambassade de M. le comte de Choiseul-Gouffier à la Porte Ottomane*, Paris, 1821.
- A.-I. Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, Paris, 1819.
- M. Michaud and B. Poujoulat, *Correspondance d'Orient (1830-1831)* Bruxelles, 1841.
- M. W. Montague, *Lettres écrites pendant ses voyages en Europe, en Asie, et en Amérique*, Rotterdam, 1764.
- J. Moreno, *Viaje a Constantinopla en el año de 1784 escrito de orden superior*, Madrid, 1790.
- A. de la Motraye, *Voyages du Sieur Aubry de la Motraye en Europe, Asie et Afrique*, La Haye, 1727.
- W. Müller-Wiener, *Bildlexicon zur Topographie Istanbuls. Byzantion Konstantinopolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, 1977.
- G. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, Mass, 1991.
- N. de Nicolay, *Les quatre premiers livres de navigations et pérégrinations orientales* Lyon, 1568.
- E. Oberhammer, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Großen: aufgekommen, im Jahre 1559 durch Melchior Lorichs*, Munich, 1902.
- M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman*, Paris,

E. Eldem: *Osmanlı Dönemi İstanbul'u*

1788. G. A. Oiiwier, *Voyage dans l'Empire ottoman, l'Égypte et la Perse*, Paris, 1801-1807.
- B. Palazzo, *L'Arap Djami ou église Saint Paul à Galata, İstanbul*, 1946.
- L. P. Peirce, *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York, 1993.
- N. M. Penzer, *The Harem. An Account of the Institution as it Existed in the Palace of the Turkish Sultans, with a History of the Grand Seraglio from its Foundation to the Present Time*, London, 1936.
- C. Perry, *A view of the Levant particularly of Constantinople, Syria, Egypt and Greece*, London, 1743.
- C. Pertusier, *Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore*, Paris, 1815.
- G. Postel, *De la république des Turcs: là où l'occasion s'offrera, des meurs & loy de tous Muhammedistes*, Politiers, 1560.
- F. C. H. L. Poucqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire othoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801*, Paris, 1805.
- M. Raif, *Mir'at-ı İstanbul*, İstanbul, 1314 H. (1897).
- S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, 1965.
- C. M. d'Irumbery Salaberry, *Voyage a Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, 1799.
- L. Sant'iller, *Lettere particolare del signor Luigi Sant'iller in Constantinopoli del 1720 a 1724 regnante Achmet III*, Bassano, 1737.
- C. Schefer (ed), *Journal d'Antonie Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-73)*, Paris, 1894.
- _____, *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par De Bonnac*, Paris, 1894.
- _____, *Mémoires sur l'ambassade de France en Turauie et sur le commerce des Français dans le Levant, par le comte de Saint-Priest*, Paris, 1877.
- G. M. Schlumberger, *Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris, 1453.

- A. M. Schneider and M. Is. Nomidis, *Galata topographisch-archaeologischer Plan mit eriauterndem Text*, İstanbul, 1944.
- D. Sestini, *Lettres de Monsieur l'Abbé Dominique Sestini, écrites à ses amis en Toscane, pendant le cours de ses voyages en Italie, en Sicille et en Turquie*, Paris, 1789.
- _____, *Voyage de Constantinople à Bassora, en 1781, par le Tigre et l'Euphrate, et retour à Constantinople par le désert et Alexandrie*, Paris, 1799.
- F. Sevin, *Lettres sur Constantinople, de M. l'abbé Sevin... écrites pendant son séjour dans cette ville*, Paris, an X (1802).
- J. Spon and G. Wheler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676*, La Haye, 1724.
- H. Summer-Boyd and J. Freely, *Strolling through Istanbul*, İstanbul, 1973-
- F. Taeschener, *Alt-Stambuler Hof und Volksleben. Ein Türkisches Miniaturealbum aus dem 17. Jahrhundert*, Haannover, 1925.
- J. M. Tancoigne, *Voyage à Smyrne ... suivi d'une notice sur Péra et d'une description de la marche du Sultan*, Paris, 1817.
- İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1943.
- J.-B. Tavernier, *Nouvelle relation de l'intérieur du Sérail du Grand Seigneur*, Cologne, 1675.
- J. Thevenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris, 1664.
- Baron de Tott, *Mémoires du baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1784.
- P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy*, Paris, 1717.
- Treuttel ve Würtz, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'après les dessins de M. Melling*, Paris, 1819.
- A. B. G. van Dedem, *Un général hollandais sous le prenier Empire. Mémoires du général baron de Dedem de Gelder, 1774-1825*, Paris, 1900.
- R. Walsh, *A residence at Constantinople*, Londra, 1836.
- _____, *Voyage en Turquie et à Constantinople*, Paris, 1828.

E. Eldem: *Osmanlı Dönemi İstanbul'u*

- R. Walsh ve T. Allom, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, 1841.
- G. Wheeler, *Voyage de Dalmatie, Grèce et du Levant par M. G. Wheeler, chevalier anglais, Anvers*, 1689.
- C. White, *Three years in Constantinople or domestic manners of the Turks in 1844*, Londra, 1845.
- N. Yüngül, *Taksim suyu tesisleri, İstanbul*, 1957.
- C. Zen, "Descrizione del viazo de Constantinopoli 1550 de ser Catharin Zen ambassador straordinario a Sultan Soliman en suo ritorno", *Starine* X, Zagreb, 1878.
- M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi, İstanbul*, H. 1336 (1920), 1928.